

JANUBIY TURKISTON YOXUD SHIMOLIY AFG‘ONISTONDAGI O‘ZBEK XONLIKLARI

Baxtiyorjon G‘aniboyev

SHMT dariy-ingiliz guruhi talabasi

O‘ktamova H

Ilmiy rahbar: PhD

Afg‘oniston o‘ziga xos madaniyat urf-odatlarini o‘zida jam qilgan ulkan xazinadir u yerda turli millat va elatlar birgalikda yashab o‘zining tarixini, madaniyatini boyitib borishmoqda. O‘tgan asrlar mobaynida ushbu mintaqada ko‘plab davlatlar vujudga keldi. Misol uchun Murg‘ob daryosidan Hindikush dovonigacha bo‘lgan hududlarda 11 ta O‘zbek xonliklari vujudga keldi. Ammo Afg‘on siyosiy kuchlari tomonida har bir O‘zbek xonligi birin ketin bosib olindi. O‘zbek xonliklari Afg‘oniston tarixida muhim ro‘l o‘ynaydi.

Balx xonligi – Buxoro xonligining eng katta administrativ birligi. Xonlikka 1526-yili Shayboniy Kistin Qora Sulton tarafidan asos solingan. Davlat tili O‘zbek, dini Islom. 1850-yil Afg‘oniston Shoxi Do‘st Muhammadxon tomonidan bosib olingan .

Badaxshon xonligi (Badaxshon amirligi) – Janubiy Turkistonda mavjud bo‘lgan (1658—1873-yillar) va so‘ngra Afg‘on amirligi o‘z hududiga qo‘shib olgan o‘zbek xonligi. O‘zbek sulolasidan bo‘lgan Yoriylar tomonidan boshqarilgan. Birinchi hukmdori Yorbekxon, so‘nggisi – Jahondorshoh bo‘lgan. Buxoro xonligidan ajralib chiqqan .

Gurzivon xonligi XVIII-XIX asrlarda Shimoliy Afg‘onistonda mavjud bo‘lgan o‘zbek davlati. 1878-yilda polkovnik Grodekov Afg‘onistonga safari chog‘ida Gurzivon xonligi haqida ma‘lumot beradi .

Darzob xonligi XVIII-XIX asr oraliq‘ida mavjud bo‘lgan O‘zbek xonligi 1870-yillari afg‘on bosqinchilari tarafidan bosib olingan .

Maymana xonligi – Shimoliy Afg‘onistonda o‘zbek xonligi, markazi Maymana shahri atrofida joylashgan. U 1747-yilda Nodir Shoh vafoti bilan tashkil etilgan. Minglar 1621-yildan beri Maymana hokimi edi. Hoji Biy Ming xonlikning birinchi mustaqil hukmdori edi. 1814-yilda Ahmadxon vafotidan keyin Saripul xonlikdan ajralib chiqdi. 1830-yillarda Sari Pul Maymanadan Gurzivan tumanini oldi. Murg‘obning aymoq qabilalari 1845-yilga kelib Maymanadan ajralib chiqdi 1847- va 1850-yillarda Hirot amirligining uni qo‘shib olishga urinishlariga qarshilik ko‘rsatdi. 1875-yilda xonlik Afg‘oniston amirligiga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tardi, ammo u tor-mor etildi va shahar talon-toroj qilindi. 1892-yilda xonlik Afg‘onistonga qo‘shib olindi. 1844-yilda Chohor viloyati hukmdorlari yana ochiq urushga kirishdilar. Maymanalik Mizrabxon va Shibirg‘onlik Rustamxon yangi Andxo‘y hukmdori G‘azanfarxonga birlashgan hujum uyushtirdilar. G‘azanfar taxtdan ag‘darilib, uning amakisi So‘fixon yangi hukmdor etib tayinlandi. G‘azanfar Buxoroga Amir Nasrulloxon huzuriga panoh istab bordi amir uni Andxo‘y taxtiga tiklasa, soliq to‘lashga rozi bo‘ladi. Nasrullo rozi bo‘lib, G‘azanfarni Xulmlik Mir Valiy (Buxoroning ittifoqchisi bo‘lgan) huzuriga jo‘natadi. Mir Valiy eski hisob-kitoblarni amalga oshirishga intilardi. Mir Valiy Balx va

Mozori Sharif eshonlari yordami bilan Chahor viloyatiga yurish qildi. Sari Puldan chetlanib, Shibirg‘onga hujum qildi. Rustamxon Mizrabxondan yordam so‘radi, ammo 1845-yil boshida Mizrabxon o‘z xotinidan biri tomonidan zaharlanganidan so‘ng vafot etdi. Natijada uning ikki o‘g‘li (Hukumatxon va Shermuhammadxon) bir-biri bilan sulh tuzibgina qolmay, Buxoro bosqinini qo‘llab-quvvatladilar. Shuning uchun Shibirg‘on Saripulga qo‘shildi va G‘azanfarxon yana Andxo‘y hukmdori etib tayinlandi. Biroq G‘azanfar Buxoroga soliq to‘lashdan bosh tortdi va natijada amir Amir Nasrulloh Shibirg‘onni qaytarib olishda va G‘azanfarxonni taxtdan ag‘darishda Rustamxonni qo‘llab-quvvatladi (yana So‘fiyxonni Andxo‘y afshorlari boshlig‘i etib tayinladi). Ayni vaqtda Hukumatxon va Shermuhammadxon o‘rtasidagi sulh buziladi va ikkalasi Maymana ustidan nazorat qilish uchun kurashadi. Yormuhammadxon aralashib, nizoni vaqtincha hal qildi. Shermuhammadga Maymana ustidan nazorat berildi, Hukumatxon esa qishloq xo‘jaligi va savdoni nazorat qilib, Shermuhammadning devonbegiga aylandi. Bundan tashqari, Yormuhammad Hirotga ko‘proq sodiq bo‘lish umidida ikkita tojik batalonini tuzishga harakat qildi. 1847-yilning yozida Hukumatxon Shermuhammadxonga qarshi yordam so‘radi, bu esa Yormuhammadga kerak bo‘lgan urush uchun bahona bo‘ldi. Yormuhammad 20 000 askar bilan Maymanaga qarshi yurish qildi (ularning yarmi o‘ljaga intilgan aymoq va turkman qabilalaridan iborat edi). Qo‘shin (Hirot bilan Maymana chegarasi) yetib borgach shahar talon-toroj qilindi. Hukumatxon buni eshitib, tezda bo‘ysunishini e‘lon qilishga shoshildi va qo‘shinni ta‘minot bilan ta‘minladi. Tez orada ular Shermuhammadxon qo‘rg‘oni Xayrobodga yurish qilishadi va qal‘a parchalanib ketadi. Shermuhammad avvaliga qochib ketgan va oxir-oqibat ukasi bilan yarashgan. Andxo‘ylik G‘azanfarxon ham So‘fiyxonni ag‘darishda Yormuhammadxondan yordam so‘radi. So‘fiyxon o‘ldirildi, Andxo‘y shafqatsizlarcha talon-toroj qilindi. Yormuhammad qishda bo‘lsaham, Aqcha va Balxga yurishini davom ettirish niyatida edi. U tezda Aqchani egallab oldi, lekin Shibirg‘onni qo‘lga kirita olmadi va Maymanaga chekinishga majbur bo‘ldi. Aholi o‘z darvozalarini ochishdan bosh tortdi, shuning uchun hukumatxon qo‘shinni poytaxtni aylanib o‘tadigan yo‘l orqali boshqardi. Yormuhammad hukumatxondan Hirotga soliq to‘lashni talab qiladi. Bu taklif rad etilganda, Maymanani 6000 kishilik qo‘shin bilan qamal qildi va shahar 11 oy davomida o‘rab olingan. Biroq, Maymana qarshilik ko‘rsatishda davom etdi va bu Hirotning mustaqil davlat sifatidagi kelajagiga zarar etkazdi. 1849- va 1850-yillarda Barakzaylar Afg‘oniston Turkistonining muhim qismlarini o‘z saltanatiga qo‘shib olgan edilar va agar butun mintaqa qulab tushsa, Hirotga bir vaqtning o‘zida Maymana va Qandahor tomonidan hujum qilish mumkin edi. Maymani qamal qilish ham Barakzaylarga yordam berdi, chunki u Maymananing qudratli armiyasi mintaqaning mayda davlatlariga yordamga kelmasligiga ishonch hosil qildi. Nihoyat, 1850-yil sentyabrda Maymana qamalini yorib kirildi va Yormuhammadxon Hirotga mag‘lub bo‘ldi. Quyida Jonatan Lining kitobiga ko‘ra Maymana xonligi hukmdorlarining ro‘yxati keltirilgan .

Otaliq O‘raz Ming ibn Barutiy Biy (1612-30/1653 — 56)

Hoji Biyxon Ming (1731-1772)

Jan Xon (1772-1795) 1795-yilda Jan Xonning o‘rniga to‘ng‘ich o‘g‘li qisqa vaqt ichida o‘tirdi, ammo ism ko‘rsatilmagan .

Muhammad Rahimxon (1795-804)

Otaliq Ahmad Qolixon (1804-1814)

Aliyor Xon (1814-1830)

1830-yilda nomi noma‘lum fors noibi taxtga o‘tirishidan oldin xonlikni boshqargan.

Abdulmo‘minxon (1830-31)

Mizrab Xon (1831-1845)

Hukumatxon va Shermuhammadxon (1845-1848)

Hukumatxon (1845-1862)

Muhammad Husayn Xon ibn Mizrabxon (1862 — 1876-yil mart)

1876-yil martdan 1879-yil fevralgacha Maymana xonligi Afg‘onistonga qo‘shib olindi va afg‘on hokimlari tayinlandi.

Muhammad Husayn Xon (1879-yil fevral — may)

1879-yil maydan noyabrgacha xonlik yana Afg‘onistonga qo‘shib olindi.

1879-yil noyabrdan 1880-yil fevralgacha Maymanada taxtga ikki asosiy da‘vogar: Dilavar Xon va Muhammad Husaynixon o‘rtasida taxt urushi bo‘ldi. Oxir-oqibat Dilavarxon g‘alaba qozondi.

Dilovarxon (1880-yil fevral — 1884-yil 21-may)

Muhammad Husayn Xon ibn Mizrabxon (1884-yil 21-may — 1888)

1888-yilda Sardor Is‘hoqxon qo‘zg‘oloni tufayli Maymana Hirot qo‘l ostida edi.

Muhammad Sharif Xon (1889-1892)

Xulum xonligi XVIII-XIX-asrlarda Shimoliy Afg‘onistonda mavjud bo‘lgan o‘zbek davlati. 1840-yil o‘rtalarida inglizlar Afg‘oniston Turkistoni o‘zbek hukmdorlariga ta‘sir o‘tkazish maqsadida Bomiya shimolidagi kichik otryadni Bayg‘oqqa ko‘chirdilar. Afg‘on amiri Do‘st Muhammad shu vaziyatdan foydalanib, Xulum xonini Bayg‘oqqa hujum qilishga ko‘ndiradi. 30-avgust kuni Britaniya postiga hujum uyushtirildi. Do‘st Muhammad o‘zbek otryadi bilan inglizlarni ta‘qib qilmoqda, ammo 18-sentyabrda u general Dennining mahalliy bo‘linmalari tomonidan mag‘lub bo‘ladi. O‘zbeklarning yordamidan umidini uzgan Do‘st Muhammad Qug‘istonga (Kobul shimolidagi viloyat) jo‘nab ketdi. XVI asr o‘rtalarida Ahmadshoh Duroiniy Xulmni vayron qilib, yaqin atrofdagi Toshqo‘rg‘on shahriga asos soldi. Afg‘oniston Kobul hukmdorlari tasarrufiga birlashtirilgach, Toshqo‘rg‘onning ahamiyati pasaydi. Mozori Sharif Shimoliy Afg‘onistonning siyosiy markaziga aylanadi. 1878-yilda polkovnik Grodekov Afg‘onistonga safari chog‘ida Xulum xonligi haqida ma‘lumotlar yozib ketgan . E.K. Meyendorf Xulum haqida shunday deydi: Balxdan Kobulga boradigan yo‘lda birinchi kun yo‘limizda Shohi Mardon qabrini uchratamiz, u yerda kichik bir tepalik bor. Ikkinchi kun mustaqil Xulum shahriga borishga sarflanadi. Afg‘onlarga tegishli bo‘lganida, ular Balx va Bomiya yonidagi kabi o‘tayotgan karvonlarga tegishli mollar qiymatining ikki yarim foizini undirdilar. Xulum xoni Qilich-Ali afg‘on shohi hukmronligidan ozod bo‘lganidan beri karvonlarga hech qanday majburiyat

yuklamagan. Musulmon qonuni 12000 qurolli askarini boqishga qodir bo‘lmagan. Qilich Alining uch yil avval vafot etgan otasidan kam dindor o‘g‘li karvon solig‘ini tikladi.

Qunduz xonligi — Shimoliy Afg‘onistonda mavjud bo‘lgan o‘zbek davlati (XVIII-XIX asrlar). Xonlik hududiga, shuningdek, Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘idagi ayrim viloyatlar (Ko‘lob, Qubodiyon) ham kirgan. Poytaxti Qunduz shahri bo‘lgan. 1785-yili asli andijonlik bo‘lgan o‘zbek xoni Quvvatxon tomonidan Qunduz mintaqasida mustaqil Qunduz xonligiga asos soldi. davlat tili-O‘zbek tili, dini Islom 1859-yili afg‘on bosqinchilari tomonidan bosib olingan so‘nggi xonni Ali Berdixon. XIX-asrning 20-yillarida Murodbek davrida nihoyatda kuchaygan. XIX-asrning 50-yillarida afg‘on amiri Do‘stmuhammad tomonidan bo‘ysundirilgan. Qunduz xonligi hukmdorlari Qatag‘on urug‘idan bo‘lib, o‘zbek urug‘lari tarkibiga kiradi. Qunduz Qo‘qon xonligi hamda Buxoro amirligi bilan har tomonlama aloqalar o‘rnatgan hamda o‘zaro ittifoqdosh bo‘lgan.

Shibirg‘on xonligi XVIII-XIX asrlarda Shimoliy Afg‘onistonda mavjud bo‘lgan o‘zbek davlati. Oxirgi xon Hakimxon edi 1873-yilda Rossiya va Angliya o‘rtasida Afg‘onistondagi ta’sir doiralarini chegaralash to‘g‘risidagi kelishuv tufayli Shibirg‘on mustaqil O‘zbek xonligining poytaxti bo‘ldi. 1878-yilda polkovnik Grodekov Afg‘onistonga safari chog‘ida Shibirg‘on xonligi haqida qaydlarida qayd etadi. N.I. Grodekov. Afg‘oniston bilan urushda Maymanaga Saripul va Shibirg‘on xonliklari yordam berganligi sababli ular ham bosib olinib, Shir Alixon mulkiga qo‘shib olindi. Bu xonliklarni zabt etishning o‘zi Maymanani bosib olishdan oldin amalga oshirilgan, chunki ular xonlik poytaxti yo‘lida edi. Shibirg‘onning oxirgi xoni Hakimxon bo‘lib, Kobulda asirlikda vafot etgan .

Andxo‘y xonligi XVIII-XIX asrlarda Shimoliy Afg‘onistonda mavjud bo‘lgan o‘zbek davlati. Oxirgi xon Mir Davlatxon edi. 1820-yilgacha xonlik Buxoro amirligi tarkibida edi. 1885-yilda Afg‘onistonga qo‘shib olindi. 1878-yilda polkovnik N.I. Grodekov Afg‘onistonga safari chog‘ida Andxo‘y xonligini eslatib o‘tdi. Andxo‘y xoni Maymanani bosib olishda Shir Alixon qo‘shinlariga ko‘rsatgan yordami uchun o‘z mulkini saqlab qolgan. Mir Davlatxon Kobul xazinasidan har yili 12000 rupiy (7200 rubl) miqdorida pensiya oladi. Afg‘on otliq qo‘shinlari polki doimiy ravishda Andxo‘yda joylashgan bo‘lib, u xon mulklarini turkman bosqinlaridan himoya qilish uchun mo‘ljallangan. Xonning o‘zi har yili Kobul xazinasiga tushadigan sovg‘alar bilan Mozori Sharifda Taxtapul general-gubernatori huzuriga kelishga majburdir. Ichki boshqaruvda Mir-Davlat Xon mustaqil harakat qiladi va o‘z fuqarolariga o‘lim jazosini qo‘llash huquqiga ega bo‘ladi. Andxo‘yni to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘shib olish uchun hech qanday qonuniy bahonaga ega bo‘lmagan holda, u Mir-Davlatxonni o‘ziga nafaqaxo‘r qilib qo‘ydi va keyin o‘zi bilan birga xonlikni turkmanlardan himoya qilish bo‘lgan .

Saripul xonligi XVIII-XIX asrlarda Shimoliy Afg‘onistonda mavjud bo‘lgan o‘zbek davlati. Oxirgi xon Muhammadxon. 1878 yilda polkovnik Grodekov Afg‘onistonga safari chog‘ida Saripul xonligi haqida ma’lumot bergan Kobulda mahbus bo‘lgan .

Saripul hukmdorlari (1830 - 1886)

1. Zulfiqorxon (1830 - 1838).

2. Mahmudxon (1838 - 1850).

1850 - 1863 yillar afg‘on istilosi.

3. Fayz Muhammadxon (1863 - 1867).

4. Hakimxon (1867 - 1879).

Aqcha xonligi XVIII-XIX asrlarda Shimoliy Afg‘onistonda mavjud bo‘lgan o‘zbek davlati. Oxirgi xon Eshon Auraxon edi. Chap qirg‘oq xonliklari qatorida Aqchani Afg‘on amiri Do‘st Muhammad (1826-1863) bosib olgan. 1859-yilda Buxoro va Afg‘oniston o‘rtasida shartnoma tuzilib, unga ko‘ra Amudaryo ular o‘rtasidagi chegara deb tan olindi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, hozirgi Afg‘oniston hududida yashovchi o‘zbeklarning bu hududda qanday qo‘nim topganligi, kelib chiqish ildizlari, Tarixi to‘liq o‘rganilmagan. Aytish joizki, ayrim manbalarda bu yerda yashovchi o‘zbeklarga nisbatan hatto diaspora (o‘z vatanidan tashqarida yashovchi etnik guruh) atamasi ham qo‘llaniladi. Ammo hozirgi Afg‘onistondagi o‘zbeklarning shakllanish tarixiga ilmiy nuqtai nazardan yondashadigan bo‘lsak, ular diaspora sifatida emas, balki yaxlit xalq sifatida shakllanib, bosqichma-bosqich evolyutsion jarayonlardan o‘tib, bir millatga aylanganini ko‘rishimiz mumkin. Afg‘oniston shimolida yashagan o‘zbeklar o‘tgan davlar mobaynida o‘zlarining milliy davlatlariga asos soldi ammo ushbu davlatlar afg‘on istilosi va o‘zaro ichki kurashlar natijasida zavolga yuz tutdi, nima bo‘lgan taqdirda ham ushbu xonliklar Turon, Turkiston tarixidan muhim joy oldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mannonov A.M., Abdullayev N.A., Rashidov R.R. Afg‘oniston tarixi. – Toshkent, 2018.
2. Ahmedov B.A., Gankovskiy Yu.V., История Балха(XVI-XIII)-Toshkent „FAN“ O‘zbekiston SSSR. 1982 yil
3. Shoxumurov A., Емельянова Н.М., Разделение Бадахшана и судьбы исмаилизма -Moskva Dushanbe. 2008 yil
4. Polkovnik Grodekovning., Afg‘onistonga safari 1878 yil
5. Usmonov.O., Afg‘oniston o‘zbeklari haqida ba‘zi ma‘lumotlar. -Toshkent, 1975 yil
6. O‘zbekiston milliy ensklopediyasi., Toshkent -2000 yil
7. Noelle.K., XIX-asr Afg‘onistondagi davlat va qabila:Amir Do‘st Muhammadxon hukmronligi. Moskva 2012 yil 06 son 25c
8. Li. J. L. “ Afg‘onistonning shimoliy-g‘arbiy qismidagi Maymana tarixi 1731-1893 yillar tarixi .Eron. 1987 yil